

Zoya Tratsiak

DOI: 10.15290/bb.2021.13.14

*Połocky Państwowy Uniwersytet
Białoruś*<https://orcid.org/0000-0002-5752-9058>

Да праблемы спецыфікі аўтарэфлексі ў беларускай ваеннай прозе ХХ стагоддзя

На пачатку мінулага стагоддзя Максім Гарэцкі ў артыкуле «Беларуская літаратура пасля “Нашае нівы”» адзначыў: *цікава было б прасачыць ..., як ... уплывае на літаратурную творчасць вайна, рэвалюцыя і ўсякая вялікая катастрофа*¹. На пачатку ХХІ стагоддзя, калі беларуская ваенная літаратура паўстала як самабытны мастацкі феномен, што прыцягвае і чытацкую, і даследчыцкую ўвагу, узнікае новая навуковая патрэба. Сфармуляваць яе, перафразуючы класіка, мажліва так: цікава было б прасачыць, як напрацягу цэлага стагоддзя ваенная проза рэфлексуе пра самую сябе; якім чынам пісьменніцкі досвед сцвярджаецца як канцэптуальна значны для развіцця вобраза персанажа ці апавядальніка (наратара), або, шырэй, далейшага сцверджання ваеннага дыскурсу ў літаратуры. Паралельна згадкі пра пэўныя творы дазваляюць меркаваць пра працэс выпявання творчага метаду пэўнага пісьменніка, узбагачаюцца веды пра кантактныя і тыпалагічныя літаратурныя сувязі, фарміруецца больш дэталёвае ўяўленне пра рэакцыю сучаснікаў на пэўныя кнігі з ваеннай тэмай.

Пагодзімся з думкай, якую неаднаразова выказваў Алесь Адамовіч, што ў многіх адносінах адмысловым падмуркам для беларускай ваеннай прозы ХХ стагоддзя стала спадчына Льва Талстога. Яго бясспрэчныя дасягненні фармальнага і змястоўнага характару прыцяг-

¹ М. Гарэцкі, *Беларуская літаратура пасля «Нашае нівы»*, (у:) Максім Гарэцкі, *Успаміны, артыкулы, дакументы*, Мінск 1984, с. 193.

валі ўвагу беларускіх пісьменнікаў розных пакаленняў. Многія творцы, *перш чым трапіць у акопы і на баявыя пазіцыі, ужо перажылі Аўстэрліц, Барадзіно, Севастопальскую абарону*². Гэтыя веды дапамагалі сфармуляваць уласную пазіцыю ў дачыненні да дзвюх сусветных войнаў. Па словах А. Адамовіча, *усе, што па-сапраўднаму пісаў пра сусветную вайну, да якой Л. Талстой не дажыў, але якую прадчуваў і ... папярэджаў пра яе магчымасць (Анры Барбюс, Рэмарк, Хемінгуэй, Шолахаў і іншыя), – усё яны імкнуліся глядзець у вочы жудаснай праўдзе вайны талстоўскімі вачыма*³. У гэтым ланцужку пералічэння не названы беларускія пісьменнікі, якія зрабілі свой унёсак у справу мастацкага ўвасаблення падзей Першай сусветнай. Змітрок Бядуля, Максім Гарэцкі, Якуб Колас, Янка Купала, Кузьма Чорны ўдумліва чыталі спадчыну рускага мастака слова, звярталі ўвагу на розныя прыёмы мастацкага псіхалагізму, што дазволілі Л. Талстому сказаць слушнае слова пра чалавека на вайне.

У той жа час беларускія мастакі слова былі супраць механічнага пераймання асобных здабыткаў рускага празаіка. М. Гарэцкі паспрабаваў уявіць, як можа выглядаць такая няўдалая стылізацыя:

Я пайшоў працаваць у канцылярню..., і па дарозе, восеннай, цёмнай, бязлюднай, думаў: каб цяпер ляцеў снарад і адарваў бы мне палец на левай руцэ, – я чарціў бы праваю і паказаў бы рану толькі скончыўшы заказаную мне камандзірам працу. Хай бы ведалі, які я ... Зразумела, што я зараз і лаяў сам сябе за падобныя разважанні, і дзівіўся, чаму падобнае глупства лезе ў галаву: ці то пад уплывам чытанай мною раней расійскай літаратуры, ці то яшчэ з якіх прычын⁴.

Глупствам М. Гарэцкаму здалася не расійская літаратура пра вайну, а яе павярхоўнае прачытанне і безаглядныя спробы культываваць усё яе здабыткі на абсалютна новай глебе Першай сусветнай.

Айчынным мастакам слова розных пакаленняў звярталіся не толькі да мастацкіх прыёмаў увасаблення ваенных падзей, распрацаваных Л. Талстым, але і заглыбляліся ў маральна-этычныя і філасофскія разважанні рускага класіка. Асабліва значнымі гэтыя назіранні былі для

² А. Адамовіч, *«Браму скарбаў сваіх адчыняю...»*, Мінск 1980, с. 47.

³ А. Адамовіч, *Толстовский шаг*, (у:) *Горизонты белорусской прозы*, Москва 1974, с. 24.

⁴ М. Гарэцкі, *На імперыялістычнай вайне (Запіскі салдата 2-й батарэі Н-скай артылерыйскай брыгады Лявона Задумы)*, (у:) *Збор твораў*: у 4 т., Мінск 1985, т. 3, с. 372.

маладых персанажаў Івана Навуменкі, выхаваных ужо ў савецкім грамадстве, дзе асобныя творы Л. Талстога падаваліся як бясспрэчны эталон мастацкасці і гуманізму. Жывучы пад акупацыяй, героі рамана «Сасна пры дарозе» імкнуліся не скарыцца перад тварам неспрыяльных абставін. Мара пра перамогу над нацызмам патрабавала нейкага ідэйнага ґрунту, і таму маладыя людзі хапаюцца за думку, што вайну вырашае дух народа. Адразу ж яны ўспамінаюць «Вайну і мір» Льва Талстога – менавіта там ідзе гаворка пра дух. *Ім падабаецца цяпер гэта мала акрэсленае слова ... Цяпер яны з запалам, з захапленнем гавораць пра дух. Яны нібы адчуваюць яго ў саміх сябе, хочучь, каб здарыўся цуд, каб армія, якая адступала, здала сотні гарадоў, страціла мільёны забітымі, палоннымі, набралася сілы і пагнала ворага назад*⁵.

Паказальна, што ў рамане «Сорак трэці» І. Навуменка спыніўся і на іншых персанажах, якія не падзялялі ўзнёслага стаўлення да творчасці Л. Талстога ды і літаратуры самой па сабе, асабліва калі яна нарадзілася, дзякуючы генію народа, які неабходна зваважаць: *калі Вілі вучыўся ва ўніверсітэце, то чытаў розныя кнігі – нават рускіх: Талстога, Дастаеўскага. Там было напісана пра сумленне, ад якога пакутуе чалавек, калі пазбаўляе жыцця падобных сабе самому. Несувеснае глупства! Настаўнікі чалавецтва або сарамліва закрывалі вочы на праўду, або свядома хлусілі. Ніякіх дакораў сумлення ніхто на вайне не адчувае*⁶.

Такія адносіны да ідэй гуманізма, выказаныя ў творах класікаў, характарызавалі іх носьбіта ў выключна адмоўным плане.

Васіль Быкаў – беларускі празаік, які сцвердзіўся як майстар ваеннай літаратуры, – неаднаразова адзначаў значнасць уплыву кніг Л. Талстога на сваю прозу. У артыкуле «Ад імя пакалення» (зборнік «Праўдай адзінай», 1984) падкрэслівалася: *Леў Талстой ... вялікі сваім светаадчуваннем, здольнасцю ўвабраць у сябе і асэнсаваць цэлыя эпохі з іх складанасцямі і супярэчнасцямі*⁷. Пазней В. Быкаў звярнуў увагу на тое, што сам ён зыходзіў у сваёй прозе з найпрасцейшай талстоўскай пасылкі, якая, крыху перафразаваная, выглядае так: *пра вайну, якой бы цяжкай яна ні была, трэба пісаць праўду*

⁵ І. Навуменка, *Сасна пры дарозе*, Мінск 1991, с. 147–148.

⁶ І. Навуменка, *Сорак трэці*, (у:) *Збор твораў*: у 6 т., Мінск 1983, т. 5, с. 196.

⁷ В. Быкаў, *Ад імя пакалення*, (у:) *Праўдай адзінай: Літаратурная крытыка, публіцыстыка, інтэрв'ю*, Мінск 1984, с. 159.

*і ўсю праўду, якой горкай яна ні была б*⁸. Адначасова беларускі празаік заўважыў некаторыя адметнасці ва ўспрыманні творчасці Л. Талстога, узгадаваныя ў яго аднагодкаў сістэмай савецкай адукацыі. У рамане «Кар’ер» пададзены каларытны дыялог маладога афіцэра Агеева з былой пападздзёй Бараноўскай:

- А, напрыклад, хоць бы Дастаеўскага чыталі?
- Дастаеўскага? Чуў. Але ў школе не праходзілі.
- Не праходзілі, канечне. А гэта ж вялікі рускі пісьменнік. Нароўні з Талстым.
- Ну, пра Талстога я ведаю, у Талстога было шмат памылак ... Напрыклад, непраціўленне злу⁹.

Персанажы з адрозным досведам спрабавалі наладзіць дыялог, які часам заходзіў у тупік, бо яны кіраваліся процілеглай аксіялагічнай сістэмай каардынат, дзе ўзнікала парадаксальная магчымасць для існавання двух розных Талстых, з не заўсёды аднолькавымі мастацкімі дасягненнямі і, тым больш, маральнымі імператывамі.

Такім чынам, творчасць Л. Талстога паўстала як адмысловы ланцужок, які паяднаў беларускую прозу пра Першую сусветную і Вялікую Айчынную, бо гэтыя два феномены мастацкай прасторы былі раз’яднаны з прычыны экстралітаратурных фактараў (пакаленне В. Быкава, І. Навуменкі, Івана Пташнікава на пачатку сваёй творчай кар’еры не мела магчымасці пазнаёміцца з асобнымі творамі З. Бядулі, Цішкі Гартнага, М. Гарэцкага, Міхася Зарэцкага і інш.). Па сутнасці, толькі 1980–90-я гады вызначыліся вяртаннем «рэпрэсаванай» літаратуры да шырокага чытацкага кола. Гэтаму працэсу спрыяла і тое, што згадкі пра асобных пісьменнікаў-бatalістаў з’яўляліся на старонках іншых мастацкіх твораў. Так, напрыканцы ХХ стагоддзя Віктар Карамзаў у рамане «Бежанцы» паспрабаваў пераканаўча давесці, што проза пра Першую сусветную вайну заставалася актуальнай і напярэдадні новага тысячагоддзя. В. Карамзаў падаў дыялог двух персанажаў – носьбітаў абсалютна адрозных светапоглядаў, каб прыцягнуць увагу да праблем «чытач – творца – час» ды рэцэпцыі кнігі ў залежнасці ад грамадска-палітычных абставін:

- Памятаеш, Ілья, як у Гарэцкага юнкер Шалапутаў? У занатоўках Лявона Задумы. Хоць Шалапутаў і хлюст, але навабранчыкаў называў дакладна: шпакамі, шэрымі, шляпамі.

⁸ В. Быков, *Собрание сочинений*: в 4 томах, Москва 1986, т. 4, с. 435.

⁹ В. Быкаў, *Кар’ер*, Мінск 1987, с. 121.

Асташонак матлянуў галавою:

– Не чытаў. Не ведаю.

– Чытаў. Забыўся. Я табе кнігу даваў, ты яе паўгода ў спальні на тумбачцы трымаў.

Ілья пачаў хрумстаць гурком:

– У кнігах брахня.

– Не кажы, Ілья. Сам прасіў у мяне Гарэцкага, калі дазнаўся, што з мужыкоў і наш сусед – мсціслаўскі. Не можа быць, казаў, каб наш мужык, калі ўзяўся пісаць, збрахаў. Казаў гэтак?

Асташонак змоўчаў ...

– А можа, і не чытаў. Паляжала ў цябе кніга паўгода, а ты яе не чытаў. Такую кнігу! Яе трэба чытаць кожнаму, хто ідзе на вайну. І хто чакае чалавека з вайны¹⁰.

У цытаце ўвага звернута на выбіральную няпамятлівасць, што апанавала персанажа, які сачыў за кан'юнктурай часу. Так В. Карамазав у алюзіўнай форме згадваў пра лёс кніг папярэдніка, на якія выпадкова ці наўмысна «забыліся» пасля таго, як яны трапілі ў спецсховішчы.

Паказальна, што кнігі пра Першую сусветную вайну (вайну забытую, чужую, імперыялістычную) так ці інакш прыгадваліся ў пазнейшых літаратурна-мастацкіх творах, у тым ліку – са сведчаннімі пра адмысловыя крыніцы, дзякуючы якім мажліва ў нейкай ступені рэканструяваць, як адбывалася фармаванне ўяўлення пра чалавека на сучаснай татальнай вайне. Так, галоўны герой рамана Янкі Брыля «Птушкі і гнёзды» чытаў кнігі Яраслава Гашака і Эрых Марыя Рэмарка. Прыгадваючы сваю гісторыю знаёмства з «Прыгодамі бравяга ваякі Швейка», Алесь Руневіч дзівіўся: *Па слепаце начальства трапіла яна [кніга, – З.Т.] у казармы або як? Нібы знарок, каб спачатку, у адзіноце, ты нячутна нарагатаўся з аўстра-венгерскай ваеншчыны, а потым зноў убачыў (...) яшчэ адну, польскую, інсцэніроўку агульналюдскіх антываенных старонак*¹¹. Назіранні Я. Гашака патрапілі на прыдатную глебу, бо галоўны герой рамана «Птушкі і гнёзды» сам быў здатны да глыбокай рэфлексіі, якая дазваляла яму не толькі з лёгкасцю разважаць пра паралелі польскага і аўстра-венгерскага жыцця, але і самастойна дадаваць эпізоды, якія б ілюстравалі не меншую за кніжную абсурднасць сучаснага яму існавання ў чужых дзяржаве і войску.

¹⁰ В. Карамазав, *Бежанцы*, (у:) *Выбраныя творы*: у 2 т., Мінск 1997, т. 1, с. 175.

¹¹ Я. Брыль, *Птушкі і гнёзды: Кніга адной маладосці*, Мінск 1989, с. 15.

Акрамя знаёмых савецкаму чытачу твораў, на старонках ваенных кніг прыгадваліся і больш «экзатычныя» найменні. Так, у аповесці Аляксея Карпюка «Партрэт» ёсць спасылка на раман «Стальная бура» («У сталёвых навалніцах», *In Stahlgewittern, Aus dem Tagebuch eines Stoßtruppführers*, 1920) Э. Юнгера¹². Беларускі аўтар, не ведаючы сапраўднай доўгатэрміновай і складанай гісторыі стварэння гэтай кнігі, разглядаў твор як выбітны ўзор той нямецкай прозы, што спрычынілася да зараджэння і станаўлення нацысцкай ідэалогіі. Такое павярхоўнае стаўленне да твора народжана тагачаснай савецкай крытыкай, што не заўважала ідэйна-мастацкую эвалюцыю Э. Юнгера і лічыла яго аўтарам, які *прызнаў вайну натуральным станам, што абумоўліваецца біялагічнымі, а не сацыяльнымі прычынамі ... і эстэтызацыю жахлівага, ... і расізм, і думку аб велічы гібелі ў безнадзейным баі*¹³.

Паказальна, што акрамя твораў папярэднікаў увага звярталася і на літаратуру, якая выпявала ў папличнікаў. Так, ужо ў другой палове XX стагоддзя Уладзімір Дамашэвіч у рамане «Камень з гары» прыгадвае гісторыю публікацыі і рэакцыю крытыкаў і чытачоў на аповесць «Жураўліны крык» В. Быкава. Нягледзячы на тое, што аўтар хавае рэальнага прататыпа за постаццю Базылевіча, а назва кнігі гучыць як «Жураўліны клін», усе асноўныя мастацкія ідэі лёгка карэлюць з рэчаіснасцю 1960-х: *новая аповесць Базылевіча ... чыталася цікава, вызначалася вастрынёй і нязвычайнай трактоўкай ваеннай тэмы. Незвычайнай была і канцэпцыя твора: шэць герояў дзейнічалі там, і кожнаму з шасці адводзілася пароўну месца. І кожны герой выступаў закончаным тыпам, са сваёй біяграфіяй, са сваімі поглядамі, перажываннямі і думкамі і са сваім трагічным канцом*¹⁴.

Аўтар падкрэсліў, што не кожны пагаджаўся з такой станоўчай інтэпрэтацыяй твора Базылевіча. Асобныя крытыкі, запраграмаваныя на пошукі ідэалагічных хібаў, у рамане У. Дамашэвіча недвухсэнсоўна выказваліся наконт «Жураўлінага кліна»: *паглыбіўшыся ў псіхалогію Ячнага, гэтага кулацкага вылюдка, аўтар і не заўважыў, як сам апынуўся на пазіцыях шкоднага аб'ектывізму*¹⁵.

¹² А. Карпюк, *Партрэт*, (у:) *Партрэт: аповесць, эсэ, нявыдуманая гісторыя*, Мінск 1983, с. 9.

¹³ П. Топер, *Рады жыцці на земле. Літаратура і война. Традыцыі. Рашэння. Герои: Монография*, Москва 1985, с. 123.

¹⁴ У. Дамашэвіч, *Камень з гары*, Мінск 1990, с. 70.

¹⁵ Тамсама, с. 70.

Вылучаныя намі яскравыя прыклады «аўтарэфлексіі» ў беларускай ваеннай літаратуры ХХ стагоддзя сведчаць пра рознаветарнасць яе развіцця, імкненне рассуnúць уласныя межы за кошт замежных і айчынных кніг. Паралельна заўважаецца, як з цягам часу змяняюцца адносіны крытыкі да пэўных твораў (напрыклад, спадчыны В. Быкава), што у свой час справакавала сапраўдную грамадскую дыскусію. Нават на ўзроўні рэцэнцыі пэўных твораў сусветнай літаратуры рознымі пакаленнямі беларускіх пісьменнікаў заўважаецца пільная патрэба пераадолець дыскрэтнасць у развіцці нацыянальнай літаратуры. Так, творчасць Л. Талстога ўспрымаецца як адмысловы мост, перакінуты паміж аўтарамі-сведкамі ці ўдзельнікамі Першай сусветнай і пісьменнікамі, што ўвасобілі рэфлексію паводле падзей Вялікай Айчыннай вайны. Калі натуральны дыялог пакаленняў парываўся, асобныя мастацкія тэндэнцыі ўваходзілі ў літаратурны ўжытак, дзякуючы спадчыне рускага, іншых замежных аўтараў.

LITERATURA

- Adamovič A., «*Bramu skarbaŭ svaich adčyniaju...*», Minsk 1980 [Адамовіч А., «*Браму скарбаў сваіх адчыняю...*», Мінск 1980].
- Bryl' Ja., *Ptuški i hniozdy: Kniha adnoj maladosci*, Minsk 1989 [Брыль Я., *Птушкі і гнёзды: Кніга адной маладосці*, Мінск 1989].
- Букаў В., *Ad imia pakaliennia*, (у:) *Praŭdaj adzinaj: Litaraturnaja krytyka, publicystyka, interviu*, Minsk 1984 [Букаў В., *Ад імя пакалення, (у:) Праўдаў адзінай: Літаратурная крытыка, публіцыстыка, інтэрв'ю*, Мінск 1984].
- Bykov V., *Sobraniye sochineniy: v 4 tomakh*, Moskva 1986, t. 4 [Быков В., *Собрание сочинений: в 4 томах*, Москва 1986, т. 4].
- Bykov V., *Karjer*, Minsk 1987 [Букаў В., *Кар'ер*, Мінск 1987].
- Harecki M., *Bielaruskaja litaratura paslia «Našaje nivy»*, (у:) Maksim Harecki, *Uspaminy, artykuly, dakumienty*, Minsk 1984 [Гарэцкі М., *Беларуская літаратура пасля «Нашае нівы»*, (у:) Максім Гарэцкі, *Успаміны, артыкулы, дакументы*, Мінск 1984].
- Harecki M., *Na impieryjalistyčnaj vajnie (Zapiski saldata 2-j batarei N-skaj artylieryjskaj bryhady Liavona Zadumy)*, (у:) Zbor tvoraŭ: u 4 t., Minsk 1985, t. 3 [Гарэцкі М., *На імперыялістычнай вайне (Запіскі салдата 2-й батарэі N-скай артылерыйскай брыгады Лявона Задумы)*, (у:) Збор твораў: у 4 т., Мінск, 1985, т. 3].
- Damaševič U., *Kamień z hary*, Minsk 1990 [Дамашэвіч У., *Камень з гары*, Мінск 1990].

- Karamazaŭ V., *Biežancy*, (u:) *Vybranyja tvory*: u 2 t., Minsk, 1997, t. 1 [Карамазяў В., *Безанцы*, (y:) *Выбраныя творы*: у 2 т., Мінск 1997, т. 1].
- Karpiuk A., *Portret*, (u:) *Partret: apoviesć, ese, niavydumanuja historyi*, Minsk 1983 [Карпюк А., *Партрэт*, (y:) *Партрэт: аповесць, эсэ, нявыдуманая гісторыя*, Мінск 1983].
- Navumienka I., *Sorak treci*, (u:) *Zbor tvoraŭ*: u 6 t., Minsk 1983, t. 5 [Навуменка І., *Сорак трэці*, (y:) *Збор твораў*: у 6 т., Мінск 1983, т. 5].
- Navumienka I., *Sasna pry dardzie*, Minsk 1991 [Навуменка І., *Сасна пры дарозе*, Мінск 1991].
- Топер Р., *Radi zhizni na zemle. Literatura i voyna. Traditsii. Resheniya. Geroi: Monografia*, Moskva 1985 [Топер Р., *Ради жизни на земле. Литература и война. Традиции. Решения. Герои: Монография*, Москва 1985].

SUMMARY

SPECIFIC NATURE OF SELF-REFLECTION IN THE 20TH CENTURY BELARUSIAN MILITARY PROSE

The article is devoted to some self-reflection examples in the 20th century Belarusian military prose. The role of Lev Tolstoy's oeuvre in the formation of the artistic method of Belarusian writers who embodied the events of the First and the Second World Wars has been considered. The ways how to awake the interest to Belarusian literature devoted to 1914–1918 thanks to the national historical prose of the second half of the 20th century are determined (for example, the novel 'Refugees' by V. Karamazau). The references to foreign military prose (books by E.M. Remarque or E. Junger) present in the books of Belarusian writers of the second half of the 20th century have been discussed.

Key words: Belarusian war prose, historical prose, wars of the 20th century, self-reflection.